

УДК 343.3

DOI 10.32782/chasopyskiivp/2022-1-1

Василенко Юлія Василівна,
доцент кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
Київського інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-4037-8257

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

У статті проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень, передбачених статтею 111-1 Кримінального кодексу України «Колабораційна діяльність», за здійснення якої в березні 2022 року було встановлено кримінальну відповідальність. На підставі аналізу наукових джерел виокремлено три основні ознаки, притаманні колабораційній діяльності: по-перше, це діяльність осіб (як правило, громадян України), спрямована на співпрацю з державною-агресором на шкоду Україні, по-друге, така діяльність має місце під час періоду окупації, по-третє, така діяльність може бути як вимушеною, так і добровільною. Встановлено, що основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України є основи національної безпеки України, а в ч. 8 даної статті має місце додатковий обов'язковий об'єкт – життя особи або право власності. Встановлено, що об'єктивна сторона кожного з передбачених ст. 111-1 кримінальних правопорушень відображає найбільш поширені варіанти добровільної співпраці з державою-агресором під час тимчасової окупації. Наголошено на необхідності надання більшої правової визначеності поняттю «добровільність» співпраці з державою-агресором. Зроблено висновок про доцільність уточнення поняття «інші тяжкі наслідки», що є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 8 ст. 111-1 КК України. Визначено, що суб'єктивна сторона колабораційної діяльності характеризується прямим або непрямым умислом, для окремих частин ст. 111-1 КК України притаманною є наявність специфічної мети, зазначеною в диспозиції окремих частин аналізованої статті. Суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1, 2, 3, 5, 7, 8 статті 111-1 КК України може бути лише громадянин України; посягання, передбачені ч.ч. 4, 6 ст. 111 – можуть вчинятися загальним суб'єктом. Проведено розмежування складів кримінальних правопорушень «Колабораційна діяльність» (ст. 111-1 КК України) та «Державна зрада» (ст. 111 КК України).

Ключові слова: кримінально-правова характеристика, колабораційна діяльність, держава-агресор, добровільна співпраця, тимчасова окупація, державна зрада, збройна агресія, кримінальна відповідальність.

Vasylenko Yuliia. Collaborative activity: criminal characteristic of the offence

The article clarifies the objective and subjective criteria of the offence «Collaborative Activity», which have been criminalized in Ukraine on March, 2022. An analysis of the legal literature has allowed to conclude that there are three main features of collaborative activity: firstly, it is the activity which could be carried out mostly by the citizens of Ukraine and aimed to the co-operation with aggressor state and damaging Ukraine; secondly, this activity takes place during the period of temporary occupation of Ukrainian territory; thirdly, this activity may be voluntary or forced. It is concluded that the main direct object of the crime components, provided in Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine is the national safety of Ukraine and the additional obligatory object is human life or the right to property (part 8 of Art. 111-1). It is noted that the objective side of each crime in the Art. 111-1 displays the most common forms of co-operation with the aggressor state during the temporary occupation of the territory of Ukraine. Emphasis was also placed on the need to give more legal certainty to the concept «voluntary co-operation with the aggressor state». The term «other grave consequences» as the obligatory element of the offence under Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine requires clarification as well.

It is noted that collaboration activity can not be committed carelessly, but only intentionally (with direct intent). The crimes under some parts of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine are characterized by special purpose, described in the wording of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. The subject of the collaboration activity may only be the citizen of Ukraine (except for parts 4, 6 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine).

The distinction between such crimes as «Collaborative activity» (Art. 111-1) and «Treason» (Art. 111) have been carried out.

Key words: criminal characteristic, collaboration activity, aggressor state, voluntary co-operation, temporary occupation, treason, armed aggression, criminal liability.

Вступ. В березні 2022 року Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [1] було доповнено статтею 111-1, що встановила кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність.

Одночасно було внесено зміни до статті 55 КК України, якими за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 111-1 КК України було встановлено строк призначення

покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основного або додаткового покарання – п'ятнадцять років, а також передбачено можливість застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб за вчинення їхніми уповноваженими особами колабораційної діяльності [2].

Необхідність запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, з точки зору законотворців, зумовлена тим, що ряд громадян України та юридичних осіб сприяли чи продовжують сприяти РФ у здійсненні агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України, включаючи підтримку збройних формувань та окупаційних адміністрацій держави-агресора та інші дії, які кваліфікуються як колабораціонізм [3]. Це положення підтверджується і тим фактом, що з початку вторгнення російської федерації в Україну і до 9 червня 2022 року Державним бюро розслідувань було відкрито близько 480 кримінальних проваджень за колабораційну діяльність та державну зраду, вручено понад 100 підозр, 4 обвинувальні акти направлено до суду і постановлено 3 вироки [4]. Водночас, на практиці непоодинокими є випадки, коли одне й те саме діяння під час розслідування кваліфікується за кількома статтями, а самі статті містять елемент правової невизначеності, що, з точки зору експертів, може привести в майбутньому до великої кількості скасованих і змінених вироків, а також оскарження їх до ЄСПЛ [5].

Встановлюючи відповідальність за колабораційну діяльність, законодавець не надав визначення понять колабораціонізму або колабораційної діяльності в КК України, відсутнє воно і в будь-якому іншому нормативно-правовому акті. Натомість, в диспозиціях восьми частин статті 111-1 КК України описані окремі склади кримінальних правопорушень, що, по суті, відображають найбільш поширені варіанти колабораційної діяльності, що може провадитися в період здійснення збройної агресії проти України та тимчасової окупації. Водночас, поняття «колабораціонізм» досить ґрунтовно проаналізовано в працях науковців, зокрема, О. Ілларіонова, Є. Письменського, Я.Грицака, С.Гальчака та інших. Кримінально-правове дослідження колабораційної діяльності здійснили в своїх роботах О.Кравчук, А. Політова, М. Бондаренко, І. Яковюк, М. Рубашенко, Н. Шульженко та деякі інші вчені. Водночас, дослідження особливостей складу кримінального правопорушення «Колабораційна діяльність» та співвідношення його зі

складом кримінального правопорушення «Державна зрада» зберігає свою актуальність.

Виклад основного матеріалу. Термін «колабораціонізм» (від франц. collaboration – співпраця) науковці тлумачать як добровільну співпрацю окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Сучасні дослідники розмежовують власне колабораціонізм, який передбачає наявність політичної угоди з окупантом, та "кооперування" (англ. cooperation) з окупаційною владою у цивільних галузях, а також "спільне ведення війни" (англ. co-belligerence) на боці окупаційних сил [6].

З точки зору О. Ілларіонова, колабораціонізм слід визначати як усвідомлене, добровільне й умисне співробітництво громадянина України з ворогом (окупантом, країною-агресором тощо), в його інтересах і на шкоду своїй державі (в політичній, інформаційній, економічній та інших сферах) [7].

На думку Я. Грицака, колабораціонізм є співпрацею населення завойованих держав з окупаційним режимом та виокремлює наступні його види: вимушений, добровільний та ідеологічний [8].

О. Головкин та І. Сказко трактують колабораціонізм як діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, що полягає у виконанні організаційно-розпорядчих та (або) адміністративно-господарських повноважень у незаконно створених органах, установах і підприємствах публічного сектору на території України, яка не контролюється її державною владою [9, с. 235-247].

Аналіз наукових праць з даної проблематики дає підстави виокремити принаймні три ознаки, притаманні колабораційній діяльності: по-перше, це діяльність осіб (як правило, громадян України), спрямована на співпрацю з державною-агресором на шкоду Україні, по-друге, така діяльність має місце під час періоду окупації, по-третє, така діяльність може бути як вимушеною, так і добровільною.

Об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України є національна безпека України, під якою слід розуміти стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Частиною 8 ст. 111-1 КК України передбачено наявність додаткового обов'язкового безпосереднього об'єкта, яким може бути життя особи або право власності.

Стосовно об'єктивної сторони, то вона є різною для кожної з восьми частин аналізованої статті, що передбачає окремі склади кримінальних правопорушень. Зокрема, ч. 1 ст. 111-1 КК України передбачає відповідальність за наступні діяння: 1) публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України 2) публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України. При цьому під «публічними» розуміють поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Про це зазначено у п. 1 примітки до ст. 111-1 КК України.

В ч. 2 ст. 111-1 КК України діяння полягає у добровільному зайнятті громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора.

Ч. 3 ст. 111-1 КК України передбачає відповідальність за: 1) здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, 2) дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти.

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 111-1 може виражатися в наступних формах: 1) передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, 2) провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора.

Ч. 5 аналізованої статті передбачає кримінальну відповідальність за: 1) добровільне

зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора або 2) добровільне обрання до таких органів; 3) участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території; 4) публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території.

У ч. 6 ст. 111-1 КК України передбачено відповідальність за наступні діяння: 1) організація та проведення заходів політичного характеру, 2) здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради; 3) активна участь у таких заходах. Відповідно до п.п. 2,3 примітки до згаданої вище статті, під заходами політичного характеру розуміються з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції, круглі столи тощо, а під здійсненням інформаційної діяльності мається на увазі створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації.

Діяння, передбачене ч. 7 ст. 111-1 КК України може вчинятися в наступних формах: 1) добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, 2) також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора, 3) надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

Слід зазначити, що кримінальна відповідальність за перераховані вище діяння настає лише в тому разі, коли акти колабораційної діяльності вчиняються особою добровільно, а не під примусом. Однак не слід забувати, що відповідно до ч. 1 ст. 40 КК України діяння, що заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, не є кримінально караним лише в тому разі, коли воно було вчинене

під безпосереднім впливом непереборного фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під впливом переборного фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень КК України про крайню необхідність. В тих випадках, коли стану крайньої необхідності не було, діяння вчинюване під впливом переборного фізичного примусу або психічного примусу, є кримінально каранним, а наявність такого примусу розглядається як обставина, що пом'якшує покарання. Тому, з нашої точки зору, для уникнення проблем під час кримінально-правової кваліфікації суспільно небезпечного посягання поняття «добровільності» колабораційної діяльності слід було б надати більшої правової визначеності та конкретизувати в примітці до статті 111-1 КК України.

Всі зазначені вище склади кримінальних правопорушень за конструкцією об'єктивної сторони є формальними або усіченими. У ч. 8 статті 111-1 КК України має місце матеріальний склад кримінального правопорушення, що передбачає наявність не тільки діяння, але й його наслідків: загибель людей чи інші тяжкі наслідки. При цьому під іншими тяжкими наслідками, виходячи з п.4 примітки до ст.111-1 КК України слід розуміти шкоду, що в одну тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Таке звужене тлумачення викликає подив, адже Верховний Суд України, розкриваючи поняття «інші тяжкі наслідки» при роз'ясненні тої чи іншої кримінально-правової норми, зазвичай відносить до них також заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній особі, середньої тяжкості ушкоджень двом і більше особам, нанесення великої матеріальної шкоди [10], а в окремих випадках також і шкоду у великих розмірах підприємствам, організаціям чи громадянам, а також тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих ділянок [11].

Водночас, як слушно зауважують у своїй науковій праці О.О. Дудоров і Р.О. Мовчан, в переважній більшості випадків поняття «інші тяжкі наслідки» вживаються в тексті кримінального закону поряд з словосполученням «загибель людей»; і в тих випадках, коли «загибель людей» виступає єдиною альтернативою «іншим тяжким наслідкам», до змісту останніх можна відносити лише ті з них, що полягають у певній фізичній шкоді здоров'ю людини [12, с. 164]. Подібної

точки зору притримується також В.О. Навроцький [13, с. 13].

Зважаючи на це, до інших тяжких наслідків у аналізованому складі кримінального правопорушення доцільно було б віднести також випадки заподіяння іншої (окрім смерті) фізичної шкоди особі.

Суб'єктивна сторона колабораційної діяльності характеризується прямим або непрямим умислом. Для ч. 3 ст. 111-1 КК України притаманна специфічна мета посягання – сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утворенню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, для ч. 6 ст. 111-1 – вчинення діяння для підтримки держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України.

Суспільно небезпечні посягання, передбачені частинами 1,2,3,5,7,8 статті 111-1 КК України можуть вчинятися лише громадянином України. Діяння, передбачені іншими частинами статті 111-1 КК України можуть вчинятися і загальним суб'єктом, оскільки відсутня вказівка на громадянина України як суб'єкта даного кримінального правопорушення. Це положення видається не дуже логічним, оскільки, виходячи з родового об'єкта кримінального правопорушення та самого змісту колабораційної діяльності, притягати до кримінальної відповідальності за неї доцільно саме громадян України.

Питання про співвідношення колабораційної діяльності та державної зради, а також необхідності виокремлення колабораціонізму як окремого складу кримінального правопорушення, неодноразово було предметом дискусій серед фахівців в сфері кримінального права. Не вдаючись до подробиць даної дискусії, хочемо лише зауважити, основною ознакою, яка дозволяє відмежувати колабораційну діяльність від державної зради на даний час є ступінь суспільної небезпечності та особливості об'єктивної сторони складів даних кримінальних правопорушень. Державна зрада є особливо тяжким злочином, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до 15 років або довічне позбавлення волі, а колабораційна діяльність в різних її проявах належить кримінальних проступків чи нетяжких злочинів (ч.ч. 1-4 ст. 111-1 КК України) або тяжких (ч. 6 ст. 111-1 КК України) чи особливо тяжких злочинів (ч.ч. 7, 8 КК України).

Державна зрада може вчинятися лише у тих формах, які прямо перераховані в диспозиції

ст. 111 КК України: 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; 2) шпигунство; 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Ці діяння можуть вчинятися як у мирний час, так і під час військового стану та в умовах тимчасової окупації. Натомість, стаття 111-1 КК України містить 8 частин, кожна з яких передбачає, по суті, окремі форми добровільної співпраці з ворогом, що можуть мати місце лише в період здійснення збройної агресії проти України та тимчасової окупації.

При вчиненні державної зради посягання може здійснюватися тільки спеціальним суб'єктом – громадянином України; лише громадянином України можуть бути вчинені посягання, передбачені частинами 1, 2, 3, 5, 7, 8 статті 111-1 КК України. Діяння, передбачені іншими частинами статті 111-1 КК України можуть вчинятися і загальним суб'єктом. Суб'єктивна сторона як державної зради, так і колабораційної діяльності характеризується прямим або непрямим умислом. Спільним є і родовий об'єкт даних кримінальних правопорушень.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що внесення статті 111-1 до КК України цілком відповідає вимогам сьогодення. Основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України є основи національної безпеки України, в ч. 8 даної статті має місце

додатковий обов'язковий об'єкт- життя особи або право власності. Об'єктивна сторона є різною для окремих складів кримінальних правопорушень, передбачених в кожній з восьми частин ст. 111-1 КК України, однак всі вони стосуються найбільш поширених варіантів добровільної співпраці з державою-агресором під час тимчасової окупації. За особливостями конструкції об'єктивної сторони переважна більшість складів є формальними або усіченими, частина 8 ст. 111-1 КК України містить матеріальний склад кримінального правопорушення, що передбачає, окрім діяння, наслідки у вигляді загибелі людей або заподіяння матеріальної шкоди у встановленому законом розмірі. Суб'єктивна сторона колабораційної діяльності характеризується прямим або непрямим умислом, для окремих частин ст. 111-1 КК України притаманною є наявність специфічної мети, зазначеною в диспозиції. Суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1, 2, 3, 5, 7, 8 статті 111-1 КК України може бути лише громадянин України; посягання, передбачені ч.ч. 4,6 ст. 111-1 можуть вчинятися загальним суб'єктом. Для уникнення проблем при кримінально-правовій кваліфікації колабораційної діяльності видається доцільним надання більшої правової визначеності поняттю «добровільність» співпраці з державою-агресором, а також уточнення поняття «інші тяжкі наслідки», що є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 8 ст. 111-1 КК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України від 5.04. 2001 року № 2341-III. Офіційне видання. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3.03. 2022 року № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12> (дата звернення: 05.06.2022).
3. Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=5144&skl=10 (дата звернення: 05.06.2022).
4. ДБР відкрило вже 480 справ про державну зраду і колабораціонізм. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3502817-dbr-vidkrilo-vze-majze-480-sprav-pro-derzhrad-u-i-kolaboracionizm.html> (дата звернення: 11.06.2022).
5. Трегуб А. Держзрада чи колабораціонізм? URL: <https://zib.com.ua/ua/151638.html> (дата звернення: 11.06.2022).
6. Енциклопедія історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU> (дата звернення: 05.06.2022).
7. Ілларіонов О. Суспільний запит на заборону колабораціонізму. *Юридичний вісник України*. 2013. № 13 (1133). С. 4.
8. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [навч. посібник]. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
9. Головкін О., Сказко І. Колабораціонізм в Україні: дискусійні аспекти. *Держава і право*. Випуск 78. 2018. С. 235–247.
10. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 N 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text> (дата звернення: 10.06.2022).
11. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 N 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09#Text> (дата звернення: 11.06.2022).

12. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.
13. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. К. : Юрінком Інтер, 2006, 704 с.

REFERENCES:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] vid 5.04. 2001 roku № 2341-III. Ofitsiine vydannia. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. № 25–26. St. 131 [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist» [on Amendments to some Laws of Ukraine on Criminalization of Collaborative Activity] vid 3.03. 2022 roku № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#n12> [in Ukrainian].
3. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv (shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist). [Explanatory Note to the draft act on Amendments to some Laws of Ukraine on Criminalization of Collaborative Activity]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=5144&skl=10 [in Ukrainian].
4. DBR vidkrylo v zhe 480 sprav pro derzhavnu zradu i kolaboratsionizm. [DBR have already initiated 480 criminal cases on the fact of treason and collaborationism] [in Ukrainian].
5. Trehub A. Derzhzrada chy kolaboratsionizm? [Treason and Collaborationism]. URL: <https://zib.com.ua/ua/151638.html> [in Ukrainian].
6. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of Ukrainian History] URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU> [in Ukrainian].
7. Illarionov O. Suspilnyi zapyt na zaboronu kolaboratsionizmu [Public demand for prohibition of the collaborationism]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*. 2013. № 13 (1133). P. 4. [in Ukrainian].
8. Hrytsak Ya. Narysy istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st [Essays on the history of Ukraine: formation of modern Ukrainian nation in XIX–XX]:[navch. posibnyk]. Kyiv: Heneza, 1996. 360 p. [in Ukrainian].
9. Holovkin O., Skazko I. Kolaboratsionizm v Ukraini: dyskusii aspekti [Collaborationism in Ukraine: deliberative aspect]. *Derzhava i pravo*. Vypusk 78. 2018. P. 235–247. [in Ukrainian].
10. Pro sudovu praktyku v spravakh pro vykradennia ta inshe nezakonne povodzhennia zi zbroieiu, boiovymy pryapasamy, vybukhovymy rehovynamy, vybukhovymy prystroiamy chy radioaktyvnymy materialamy [On judicial practice for the cases on theft and other illegal handling of arm, ammunition, explosives or radioactive material]: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 26.04.2002 N 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text> (data zvernennia: 10.06.2022). [in Ukrainian].
11. Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro zlochynty proty bezpeky vyrobnytstva [On judicial practice of application by Ukrainian courts of the law in the cases of crimes against the safety of the production]: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 12.06.2009 N 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09#Text> (data zvernennia: 11.06.2022). [in Ukrainian].
12. Dudorov O.O., Movchan R.O. Kryminalno-pravove poniattia «inshi tiazhki naslidky» [Criminal law concept «Other grave consequences: problems of interpretation and improvement of legislation]: problemy tлумачennia ta vdoskonalennia zakonodavstva. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2015. № 1. P. 162–170. [in Ukrainian].
13. Navrotskiy V.O. Osnovy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii [The bases of criminal law qualification]: navch. posibnyk. K. : Iurinkom Inter, 2006. 704 p.